

BİR HALK BİLİMCİ OLARAK ZEKİ VELİDİ TOGAN

Metin ARIKAN*

Özet:

*Zeki Velidi Togan, Türkoloji'nin özellikle Türk tarihi ve Türk sanat tarihi şubele-
rinde birçok araştırmaya imza atmış, çok yönlü bir araştırmacı olarak bilinmektedir.
Bununla birlikte Türk halk bilimine ilişkin araştırmaları da onun Türkolojiye sağ-
ladığı önemli katkılardandır. Geleneksel Türk halk mimarisi, giyim, halk hekimliği,
halk ekonomisi, geleneksel inanç ve kutlamalar ve halk edebiyatı örnekleri, bunların
arasında yer alır. Yaşadığı zamanın çevresel, sosyal ve siyasî koşullarında Türk kültür
mirasının araştırılması, tespiti, derlenmesi ve yazılması Zeki Velidi Togan için kolay
olmamıştır. Onun halk bilimine sağladığı katkılardan bugün bile istifade edilmesi,
çalışmalarındaki bilimsel titizliğin de ayrı bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.*

*Bu çalışmada Zeki Velidi Togan'ın yaptığı araştırmalardan ve yazdığı eserlerin-
den yola çıkılarak Türk halk bilimine sağladığı katkılar sistemli bir şekilde ortaya
konulmaya çalışılmıştır. Togan, zamanın yer adlarını orijinalleriyle birlikte kullan-
mış, eski Türklerdeki şamanların uyguladığı sağaltım seanslarına bizzat katılmış, ge-
leneksel geçim kaynakları, halk kültürü ve edebiyatına ilişkin gözlemler yapmış ve bu
faaliyetleri de millî bir vazife olarak görmüştür. Sonuçta Zeki Velidi Togan'ın yaptığı
çalışmalarla aynı zamanda bir Türk halk bilimcisi olduğu dikkat çekmektedir.*

Anahtar kelimeler: Zeki Velidi Togan, halk bilimci, Türk halk kültürü, Türk dün-
yası, Türkolog.

Zeki Velidi Togan as a Folklorist

Abstract:

*Zeki Velidi Togan is a versatile researcher, who achieved a phenomenal success in
branches of Turcology, especially in Turkish history and in Turkish art history. In ad-
dition to this, his investigations relating to Turkish folklore, remain as one of the most
considerable contributions to Turkish studies. Some of them are traditional Turkish
architecture, folk medicine, classic folk-economy, traditional beliefs and celebrations
and examples of folk literature. When considering the environmental, political and so-*

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, metinarikan@gmail.com.

cial factors of his time, it was never easy for Togan to search, determine, compile and write the heritage of Turkish folk culture. That his contributions to Turkish folklore are still utilized today can be considered as a sign of his scientific accuracy.

In this study, based on the works and searches of Togan, his contributions to Turkish folklore are tried to be systematically revealed. Togan used the names of places with their original ones. He attended therapeutic performance, he observed relating to traditional sources of living; Turkish folk culture and literature and he regarded all these activities as a national duty. In conclusion, Zeki Velidi Togan with his observations and works stands out as a Turkish folklorist too.

Keywords: *Zeki Velidi Togan, folklorist, Turkish folk culture, Turkish world, Turcologist.*

Zeki Velidi Togan'ın, milletlerarası bir tarihçi olarak tanınmasına vesile olan eserlerini yayımlamadan önce “Türk sanatı” tarihi çalışmalarına eğildiğini bildiren Emel Esin (Esin 1973: 2,3) İslamiyet'ten önce ve sonraki Orta Asya medeniyetinin bütün safhalarını tanıyan Orta Asyalı bir Türkün İstanbul'da yazma cönkler üzerinde çalışıyor olmasını, “Türk sanatı tarihi için pek hayırlı bir tesadüf” olarak değerlendirmektedir. Esin'e göre sanat tarihi açısından Togan'ın bir İlhanlı vesikasında 22 Türk sanatkârının adını tespit etmesi, “Mukaddemetü'l-Edep” ile “İbn Fadlan/Fazlan” seyahatnamesinin keşfine denk bir başarıdır ve bu sebepten o yalnız tarihçi değil, sanat tarihi bilgini sıfatı ile de ön planda yer almaktadır. Aslında onun eserlerini ve hatıralarını okudukça Emel Esin'in düşüncelerine katılmanın yanında, onu tanımlamak için “tarihçi”, “sanat tarihçisi”, “siyaset adamı”, “ideolog”, “devlet adamı” “öğretmen” vb. tek bir sıfat veya meslek adının yetersiz kalacağını anlıyoruz. O çocukları için, örneğin İsenbike Togan'ın bir yazısında belirttiği gibi, hem bir “baba”, hem bir “öğretmen”, özellikle bir “tarih öğretmeni”dir. Söz konusu Orta Asya “Türk” kültürü olduğunda Emel Esin tarafından “derin düşünceli” olarak tanımlanan Paul Pelliot'tan bile üstün görülen bir “sanat tarihçisi”dir. Halk bilimcilerin gözüyle değerlendirildiğinde ise onun eşsiz bir Türk halk bilimcisi olduğuna kanaat getirilebilir.

Zeki Velidi Togan'ın Türk halk bilimine katkıları üzerinde durmadan önce 19. yüzyılda bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıktığı kabul edilen “Halk bilimi”nin ne olduğu ve çalışma kadrosu (hangi alanlar ve konuları içerdiği) hakkında kısaca bilgi vermemiz faydalı olacaktır. Özkul Çobanoğlu'nun ifadesiyle, halk bilimi, “...insanı daha iyi anlamak amacıyla insan davranış ve geleneklerini inceleyen bilim dalıdır. Bu yönüyle tahlil edilecek olursa, halk bilimi, bütün sosyal ve beşeri bilimlerin öğreti-alan ve yöntemlerinin birleşip örtüştüğü, hatta çoğunlukla kesiştiği bir kavşak konumundadır. Bir başka şekilde ifade edecek olursak, insanı tanımamıza ve değerlendirmemize yarayacak edebiyat, tarih, antropoloji, sosyoloji, psikoloji, felsefe, etnoloji,

coğrafya, etnografya, arkeoloji, sahne ve gösteri sanatları, hukuk, ilahiyat vb. pek çok bilim dalına ait bilgi aynı zamanda halk biliminin ilgi alanına girmektedir. İnsanın geçmişi ve bugününe ait olan bu bilgileri ele alıp tahlil ederek kültürün bütününe inceleyen ve sosyo-kültürel hayatta karşılaşılan sorunların çözümüne katkıda bulunma sorumluluğu taşıyan kişilere ise ‘halk bilimci’ denilmektedir” (Çobanoğlu 2015: 20) ki bu ifade tam olarak Zeki Velidi Togan’da karşılığını bulmaktadır.

“Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi” adlı eserinin yazılış nedenini “Hazar ötesindeki Doğu Türklerinin bugünkü hayatları ile doğrudan doğruya ilgili olan yakın mazileri ve bunların dünya tarihinde aldıkları yerle ilgili olarak Türk aydınlarına bilgi vermek” olarak belirten Zeki Velidi Togan, yayımlanmış eserlerinde ayrıntılı şekilde Türkistan Türklerinin “yaşadığı yerler, yer adları, bu adların konulma nedenleri, gelenekselleşen mimarisi, mutfığı, beslenme alışkanlıkları, giyim-kuşam ve süslenmeleri, insan tedavi yöntemi ve ilaçları, onur ve şeref telakkileri, geçiş dönemleri (doğum, evlilik, ölüm), nazar inancı, fal-rüya yorumlama, inanç, ritüel ve uygulamaları vb. pek çok alanla ilgili bilgiyi Hazar’ın berisindeki Türklere ulaştırmayı başarmış ve bu sayede bizler Hazar ötesi Türklerini tanıma, onlar hakkında fikir ileri sürme şansına sahip olmuşuz. Nitekim Zeki Velidi’nin eserlerinden “Bütün Türklerin ahlakı hakkında az çok bilgi sahibi olduğunu” belirten Nihal Atsız, ondan edindiği bilgilerden aldığı cesaretle Türkistan’la ilgili bir konuda yine Türkistanlı olan Mustafa Çokay’la fikir münakaşasına girebilmiştir.¹

Halk biliminin ilgi alanına giren konuları kesin olarak göstermek mümkün olmamakla birlikte halk biliminin çalışma kadrosu hakkında aşağıdaki çerçeve ve genel olarak bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Zeki Velidi Togan’ın Türk halk bilimine katkılarını bu çerçeve içerisinde sizlere sunmaya çalışacağız:

1. Geleneksel Maddi Kültürel Çevre ve Türk Halk Mimarisi.
2. Geleneksel Giyim-Kuşam-Süslenme.
3. Türk Halkbilisi: Halk Hekimliği ve Eczacılığı/Halk Veterinerliği/Halk Hukuku/ Halk Meteorolojisi /Halk Takvimi/ Halk Zoolojisi vb.
4. Halk Ekonomisi, Pazar ve Pazarlama: Toplayıcılık, Avcılık, Balıkçılık, Hayvancılık, Arıcılık, Yaylacılık, Göçebelik, Mal-Eşya Değiş Dokuş- Çerçilik vb.

¹ “Mustafa Çokay ile Zeki Velidi Togan arasındaki eski bir meseleye dayalı anlaşmazlığın uzaması üzerine Çokay bu konuyla ilgili Yaş Türkistan’da bir yazı yayımlar. Bunun üzerine Nihal Atsız, Çokay’a cevap niteliğinde bir yazı kaleme alır. Çokay’ın bu yazıya sert bir üslupla cevap vermesi üzerine Atsız da “Atsız Mecmua”da bir başka yazı kaleme almış ve yazısında Türkistan’da istiklal için daha önce savaşmış olanlarla hâli hazırda savaşanların Sart değil, Türklere olduğunu belirtmiştir. O, “Zeki Velidi beyin kitabından her türlü Türklere ahlakı hakkında az çok fikir edinmek kabil(dir).” diyerek Zeki Velidi bey sayesinde Türkistan’la ilgili bizim de sizin kadar bilgimiz var demek istemiştir.

5. Türk Halk İnançları ve Ritüelleri: Nazar İnanıcı, Fal Bakma ve Rüya Yorumlama Gelenekleri, Yatır Ziyaret Geleneği, Kurban Kesme Geleneği, Uğur-Uğursuzluk, Büyü ve Bereket İnançları, Yağmur Duası Geleneği vb.

6. Bayramlar ve Kutlama Törenleri, Geleneksel Oyunlar, Töre ve Gelenekler.

7. Türk Halk Edebiyatı: Anonim Halk Edebiyatı/ Epik Destan/Masal/Efsane/ Halk Hikâyeleri vb.²

“Geleneksel Maddi Kültürel Çevre” ile ilgili konular arasında dağ, dere, ırmak, köy, oba vb. pek çok coğrafi ve yerleşim yeri adları ile bunların adlandırılma nedenleri, ahalinin yerleşim yerine geliş hikâyesi, yerleşim yerindeki tarihî eserler, ziyaret ve mesire yerleri, yatırlar, yerleşim yerinde yaşayan evcil hayvanlarla av hayvanları, halkın bu hayvanları değerlendirme biçimleri, ekim ve nadas zamanları gibi konuları sıralayabiliriz. Bu bağlamda, eserlerinde; Tatar, Kazak, Özbek, Türkmen, Kıpçak, Oğuz gibi kavramlar ile Türk topluluklarının menşeleri, toplulukları oluşturan boy ve kabilelerin adları, yerleşim yerleri gibi pek çok konuda bilgi veren Togan’ın kendi köyünü de etrafıca tanıttığı görülmektedir. Köyün, Tatar, Mişer ve Çuvaşlarla birlikte kendisinin de mensubu olduğu Kaylı ve Ungut adlı Başkurt boylarından oluştuğunu belirttikten sonra tarihiyle ilgili bilgiler verir. Köyü ve boyuyla ilgili olarak anlatılan efsane, destan ve hikâyelerden kendi boyunun diğer Başkurt boylarından daha cesur olduğu kanaatine varan Zeki Velidi Togan, bu anlatmaların yetişmesinde oldukça tesirinin olduğunu belirtmektedir. Sözlü anlatmaların bireylerin yetişmesindeki tesiri üzerinde çalışan bilim adamları, “mit”, “destan”, “efsane” gibi türlerin en önemli işlevlerinden birinin eğitim ve öğretim olduğu konusunda hemfikirdirler. Çobanoğlu’nun ifade ettiği gibi, mit ve destanlar, bir milletin kültür veya felsefesinin doğuşunu hazırlayıp oluşan kültürü zamanın şartlarına göre işlerler ve gelecek kuşaklara aktarırlar. Onların öğretici ve bilgilendirici işlevleri, eğlendirmek, hoşça vakit geçirmek gibi işlevlerinden daha ağır basmaktadır. Hatta erken dönemlerde bunların yeğâne işlevinin öğretmek ve bilgilendirmek olduğu da söylenebilir (Çobanoğlu 2011:17). Eğitim bilimciler tarafından “örtük” veya “saklı” eğitim (Cemiloğlu 2007: 534) olarak adlandırılan bu eğitimin ilke, uygulama ve hedefleri önceden bir program olarak hazırlanmamıştır. Usta-çırak ilişkisi içinde oluşan ve zamanın şartlarına bağlı olarak uygulanan bu eğitim şekli, sözlü geleneğe sahip milletlerin uzun süre en önemli eğitim ve öğretim aracı olmuştur. Kendisini ait hissettiği millete ait bir destanı dinlerken destan kahramanının “vatan”ı korumak için canını feda edencesine mücadelesine ve cesaretine tanık olan ve hatta destancının mahareti sayesinde bazen anlatılan olayların içine de giren

2 Halk bilimi çalışma kadrosuyla ilgili olarak Özkul Çobanoğlu tarafından hazırlanan tablonun, Zeki Veli Togan’ın çalışmalarına uyarlanmasıyla oluşturulmuştur (Çobanoğlu 2009: 1053-1168).

dinleyiciler, ortak değerler için kahramanla omuz omuza savaşmaya, düşmana ok atıp kılıç çalmaya başlarlar. Kahramanın mücadelesi, o andan itibaren artık onların da mücadelesi olmuştur. İşte Zeki Velidi Togan da, “aidiyet” duyduğu ve “kahraman” olarak nitelediği milletiyle gurur duymuş, bu ruh hâli onun yetişmesine bu yönüyle tesir etmiştir.

Zeki Velidi Togan’ın kültürel mirasımızın tespiti, derlenmesi ve kayıt altına alınması sürecindeki bitmek tükenmek bilmeyen ihtiras ve çabası, bu mirası, Türk varlığının devamı için “vazgeçilmeyecek bir değer” olarak algılamasının en güzel göstergesidir. Aslında kültürel mirasa verdiği değer bakımından değerlendirilecek olursa Zeki Velidi Togan, ünlü Alman filozofu Johann Gottfried von Herder’e (1744-1803) benzetilebilir. Felsefî temelleri Herder tarafından atıldığı için onunla özleştirilen “millî kimliğin inşasında folklor ürünlerine yöneliş”in³ (Yıldırım 1998: 43-53, Çobanoğlu 2000:24) toplumu oluşturan bireyleri bir amaç etrafında birleştirerek “millet” haline getirmedeki gücünü, Togan fikir ve yazılarıyla hem göstermiş hem de kanıtlamış oluyordu. Nitekim o, bir yazısında kültürün ihya ve gelişimi için sadece bir boydaki folklor unsurlarının yeterli olamayacağını, Türklerin çoğunluğu için geçerli sayılabilecek, seçilmiş folklor ürünlerinin göz önünde bulundurulmasının gerekliliği üzerinde durduktan sonra, Avrupa halkiyatçıları ile Doğu bilimcilerinin usullerini de öğrenmeye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. O, “folklor” terimi yerine “kavmiyat” terimiyle birlikte Ziya Gökalp gibi “halkiyat” terimini de kullanmıştır.

Türkistan’da yayımlanan süreli yayınları tanıttığı “Türkistan Metbuatı” (Togan 1928:597) adlı bir yazıda, derleme süreci ile ilgili bilgi vermeden Alpamış destanının sadece metninin “Bilim Ocağı” dergisinde yayımlanmasını tenkit etmektedir. Destan metnini “ciddi folklor malzemesi” olarak tanımlayan Togan, derlenen malzemenin hangi kabile ve köyden derlendiği, derleme yapılan icracıların okuma yazma bilip bilmedikleri (eğitim durumları) ve yaşları gibi bilgilerin de metin ile birlikte yayımlanmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır. “Maarif ve Okutkucu” adlı Özbek Türkçesinde yayımlanan bir başka dergideki bir yazıyla ilgili tenkidi de yine “derleme” konusuyla ilgilidir. Bu yazısında o, Kazak-Kırgız şamanlarından aşağı kalır yanları olmamasına rağmen Özbek şamanlarının fazla tanınmadıklarını, derleme veya araştırma yapanların sadece şamanların adlarıyla yaşadıkları yerleri bildirmelerinin yeterli olamayacağını, buna ek olarak onların yaşadıkları çevre ve şartlarla (bağlam) ilgili bilgi vermelerinin gerekli olduğunu hatırlatmaktadır. “Şehrsebz”,

3 Dursun Yıldırım, millî şuur ve ruhun uyandırılması ile millî kültürün ortaya çıkarılmasında Ziya Gökalp’in de Herder gibi halk hayatına gidilmesi gerektiğini savunduğunu bildirmektedir. Bu konuyla ilgili olarak bk. İsmail Görkem, “Türk Kimliğinin İnşası Bağlamında Ziya Gökalp’in Türk Folkloruna Bakışı”, Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından 10 Mayıs 2006 tarihinde Kayseri’de düzenlenen “Doğumunun 130. Yılında Ziya Gökalp” isimli panelde sunulan bildiri)

“Yenibağ”, “Karşıçölü” ve “Şarkibuhara”da bulunan Özbek bakışlarının şiirlerinin, ervah ve cinlerle ilgili merasimlerinin, cinlerin vasıflarının, yapılan ayinlerin vb. bütün merhalelerinin de vakit geçirmeden derlenmesi gerektiği konusunda uyarıda bulunmaktadır. 1920’li yıllarda ülkemizde folklorun hâlâ bir bilim dalı olarak kurumsallaşmadığını düşünecek olursak, folklor ürünlerinin derlenmesiyle ilgili olarak söylediklerinin bugün için bile geçerliliğini koruyor olması takdir edilecek bir durumdur. Bu makalelerin yayımlandığı yıllarda o doktora eğitimi esnasında derslerinden çok istifade ettiğini söylediği Prof. Dr. W. Koppers’den 4 sömestr sürecek “Halk Bilimi” derslerini henüz almamıştır. Bilindiği gibi Zeki Velidi Togan, Viyana’da 1932 yılında başladığı doktora eğitimini 1935 yılında tamamlamıştır.⁴

Zeki Velidi Togan, “Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi” adlı eserinin “Tanrı Dağının Türkistan Medeni Hayatına ve Sekenesine Tesiri” adlı bölümünde Tanrı Dağı bölgesinde yaşayanların, çevrede yaşayan halklardan üstün hale gelişini, demir madenleri vasıtasıyla savaş aletlerine malik oluşlarına ve yüksek yaylalarının bahsettiği kolaylıklardan yararlanmalarına bağlamaktadır. Tanrı dağlarının Doğu ve Batı Türkistan olarak ikiye böldüğü bölgede yaşayan Türk boylarının yazları Alay, Arpa, Atbaş, Susamır, Koçkar vb. yaylalarda bir araya gelişlerinin, kültürel ve siyasî birliğe katkı sağladığını, bu kadar hayati öneme haiz olan bu yüksek dağların buna bağlı olarak “Han Tanrı”, “Efrasiyab”, “Gök Türk” gibi adlarla kişileştirilmiş olabileceğini ileri sürmektedir.

“Tiyanşan, Pamir, Küenlün” alanını dünyanın dört köşeli alanının “merkezi” olarak kabul eden Türklerin, merkezin dört tarafında yaşayanları itaat altına alınca, dünyaya hâkim olacaklarına inandıklarını (Togan 1939: 164-169) belirten Zeki Velidi Togan, o yazısında bu inancın kaynağı üzerinde durmamıştır. Ona göre, Türkler, bu inancın gereği olarak hem “Afrasyap”, “Oğuz Han”, “Cengiz Han” gibi destanlarda, hem de tarihte Doğu ve Batı Türkistan’a sahip olduktan sonra Hindistan, Çin ve Hazar denizini güneyden ve kuzeyden dolaşarak Doğu Avrupa’yı ele geçirmişlerdir. Bize göre bu inanç, Türklerin “kozmogoniyle” ilgili inanışlarından kaynaklanmaktadır. Göktürk abidelerinde geçen “Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibet’e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapiya kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.” (Kül Tigin Abidesi –Güney Yüzü), “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O

4 Zeki Velidi Togan’ın doktora eğitimi sırasında aldığı dersler ilgili bilgi için ayrıca bk. (Baykara 1989), (Isenbike Togan 2006)

şimdi kötü değildir. Türk Kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur” (Kül Tigin Abidesi –Güney Yüzü) ve “Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış” (Bilge Kağan-Doğu Yüzü) (Ergin 3, 5, 33) gibi ifadeler daha önceden bizim de dikkatimizi çekmişti (Arıkan 2007). Konuyla ilgili araştırma yaptıkça bu inanışın sadece bize özgü olmadığını, pek çok farklı kültürde bu inanışın var olduğunu gördük. Örneğin, Çinliler, hükümdarın kötülük güçlerini dört ufka sürüp merkeze yerleşince toplumun örgütlenmesinin tamamlanıp dünyanın yaratılmış olacağına inanmaktadırlar (Eliade 2000: 23). Buna benzer bir örnekle Buda’nın doğumu ile ilgili olarak anlatılan efsanelerin birinde de karşılaştık. “...doğduğu yerde mucize eseri oluşan büyük nilüfer çiçeği üzerinde otururken, iki Naga kralı bir kez daha onu yıkayıp temizlerler. Sonra o kalkar, dört yöne ayrı ayrı yedi adım atarak ‘hastalık ve ölümü yeneceğini’ korkusuz bir aslan gibi kükreyerek açıklar” (Kaya 1999: 15). Arkaik kültür toplumlarında “...bizleri çevreleyen dünyanın, tırmanılan dağların, meskûn ve işlenmiş bölgelerin, üzerinde yolculuk yapılan nehirlerin, gezilen kent ve tapınakların; bütün bunların ister bir plan, ister biçim ya da isterse salt ve yalın daha yüksek bir kozmik düzeyde var olan bir ikizi olarak kavransın, birer dünya dışı arketipi vardır” anlayışının olduğunu, ayrıca o dönem insanların sürekli olarak, tanrılar tarafından yapılmış olduğuna inandıklarından örnek modelleri tekrarladıklarını (Eliade, 2002: 22, Eliade 1994: 7-22) göz önünde bulundurmamız gerekir. Söylemek istediklerimizi bir başka şekilde ifade edecek olursak, dünya üzerinde yaşayan insanlar, yüksek kozmik seviyelerde tanrılar tarafından daha önceden oluşturulmuş düzenin (kozmos) aynısını, dünya yüzünde de gerçekleştirmek için çaba göstermekte ve bunun da ancak dört yana hâkim olup merkeze yerleşerek gerçekleşeceğine inanmaktadırlar. Onlara göre, bu yapılmadığı takdirde yaratılıştan önceki düzensizlik (kaos) devam edecek, ancak dört taraftakileri itaat altına alıp merkeze yerleşince düzensizlik (kaos) sona erecekti. Düzenin sağlanması onlar tarafından “yaratılış”ın tekrarı olarak da kabul edilmekteydi. Orhun Abidelerinde belirtildiği gibi, Kağan’ın dört tarafa sefer düzenleyerek Ötüken’e yerleşip ilini, töresini düzenlemesi yeryüzünün yaratılışının, kaostan kozmosa geçişin, bir nevi kozmogoninin tekerrürüdür; yani tanrılar tarafından yapılan eylemin insanlar tarafından tekrar edilmesidir. Aynı zamanda onlar, bu eylemleriyle tanrıların buyruğunu yerine getirerek ibadetlerini gerçekleştirmiş oluyorlardı. Türk cihan hâkimiyeti fikrinin bu yönden de incelenmesi gerektiğine inanıyoruz.

Türklük bilimine, dolayısıyla Türk halk bilimine onun bir diğer önemli katkısı, eserlerinde yerleşim yerlerinin Türkçe adlarını, Rusça adlarla birlikte kullanmış olmasıdır. Çeşitli tarihî kaynaklar ile sözlü anlatımlarda geçen yer adlarına eserlerinde yer vermiş olması, bugün haritalarda bulunmayan yer adlarının tespitine olanak sağlamaktadır. Her ne kadar sözlü kaynaklarda ge-

çen yer adlarının günümüzde veya tarihî devirlerde kullanılan yer adlarıyla örtüşüp örtüşmediğinin tespiti ve bu tespitlerin doğruluğu hususunda karar vermek zor olsa da Togan, Türkistan dağ, çöl ve ırmaklarından söz ederken yeri geldikçe bunların hangi destanda geçtiği ile ilgili tahmini bilgiler vermeyi de ihmal etmemiştir. Turgay Yayık düzlüğünün güneydoğusunda yer alan küçük-büyük Barsuk kumluklarının, Oğuz Kağan destanında efsanevî Oğuz'un kışlalarından biri olarak gösterilmesi, Doğu Türkistan'daki Savur Dağlarının kuzeybatı istikametinde yer alan küçük tepelerin "Or Tağ", "Kür Tağ", "Kıçık Dağ" olarak destanlarda geçmesi gibi tespitler, onun bu alandaki tespitlerinden sadece iki tanesidir.

Tarihçilerle halk bilimcilerin üzerinde çalışılacak malzemeye bakış açıları arasında birtakım farklılıkların olabileceğini göz önüne alarak Togan'ın destanlarda geçen yer adlarını tespit etme çabasını şöyle değerlendirmek mümkündür: John Tosh'a göre tarih, geçmişte meydana gelen olaylarla birlikte geçmişin tarihçiler tarafından yeniden kurgulanıp aktarılmasını ifade etmektedir (Tosh 2013: V). Bu açıdan değerlendirildiğinde sosyal bir disiplin olarak tarih, geçmişin kendisi değil, onun bize ulaşan parçalarından bir araya getirebildiğimiz, çözümleyebildiğimiz, tasarlayabildiğimiz anlatısıdır. Öyleyse, "geçmiş, tarih değildir; fakat tarih geçmiş hakkında bir anlatıdır" (Glassie 1987: 189) diye bir sonuca da varılabilmektedir. Bu durum, bir cümle ile ifade edecek olursa, tarih, tarihçinin; mit, destan ve efsaneler de anlatıcıların doğruluğuna inandıkları, aktaranların geçmişle ilgili şahsî yaratıları, tasarıları olarak kabul edilebilir. Zamanla yeni teoriler ve gereksinimler sonucu tarihçilik "sosyal tarih" ve "disiplinler arası işbirliği gibi" terimleri dağarcığına ekleyince giderek artan bir ölçüde sözlü kaynaklara başvurmaya başlamıştır. Tosh, sözlü kaynaklara "tarihin bir istihzasıdır" der; ama günümüz tarihçilerinin alıntı yaptığı yazılı kaynakların çoğunun kökeninin sözlü olduğunu da sözlerine ekler (Tosh 2013: 191, Arıkan, Yavuzcan 2012: 123-141).

Özkul Çobanoğlu'nun "Halkın geleneksel yollardan öğrenerek uyguladığı her türlü konut, barınak ve benzeri bina ediş yol ve yöntemi" olarak açıkladığı "halk mimarisi" alanında Togan'ın Atsız Mecmua'nın altıncı sayısında yayımlanan "Seyahat Notları-Hatıra Defteri" adlı yazısında bir değerlendirmesi yer almaktadır. Pertev Naili Boratav'ın mezuniyet tezi olarak hazırladığı ve küçük değişikliklerle Köprülü'nün önsözüyle 1931 yılında yayımlanan "Köroğlu Destanı" adlı çalışması (Görkem 1999: 6-31) ilim âleminin ilgisini çekmiş, Boratav ile Zeki Velidi Togan aynı yılın 23-27 Haziran tarihleri arasında Bolu'da saha araştırmasına çıkmışlardır. Saha araştırması sırasında uğradıkları Samat Yaylasında "Gelik" olarak adlandırılan yayla evleri ile Başkurdistan'daki Alaçuk-alaçık olarak adlandırılan evleri, geleneksel mimarî anlayışı açısından değerlendirmiştir. Timur'un sefernamelerinde alaylı ifadelerle anılan bu

evlerin Başkurt alaçukları gibi 1-2 metre yüksekliğinde, 4-6 metre uzunluğunda olduğunu ifade eden Togan, geliklerin altlarında gördüğü hayvan barınağı ile abdesthanelerin, Anadolu'ya geldikten sonra yapılara ilave edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Başkurtlarda hayvan ağıl damları ile tuvaletlerin alaçuklardan uzak yerlerde inşa edildiğini söyleyen Zeki Velidi, Samat yaylasında “kılıç kazık” adındaki çift ağaç arasına uzatılan ağaçlar ile ağaç çiviyle oluşturulan avla ve ahşap evleri görünce Türkistan'da gelişen yayla ve köy hayatının hiç değişmeden Anadolu'ya nakledildiğini iddia etmektedir. Ona göre, oradaki Karlık, Pulatçı, Alpagut, Çepni, Taraklı vb. yerleşim ve sülale adları, Anadolu'nun eski yerleşikleriyle onların hiç karışmadıklarının kanıtı gibidirler.

Halk biliminin çevreyi oluşturan canlı veya cansız doğal nesnelerle ilgili inanç ve uygulamalarını konu alan dalına ‘halk bilgisi’ adı verilmektedir ve “Halk Hekimliği ve Eczacılığı”, “Halk Veterinerliği”, “Halk Meteorolojisi”, “Halk Takvimi”, “Halk Hukuku”, “Halk Ölçme ve Tartma Bilgisi”, “Halk Botanlığı”, “Halk Zoolojisi”, “Halk Dili”, “Halk Ekonomisi, Pazar ve Pazarlaması” gibi alt dallara ayrılabilir. (Çobanoğlu 2009: 1053-1168) “Halk Hekimliği ve Eczacılığı-Geleneksel Tedavi Yöntem ve Uygulamalarıyla” ilgili bilgileri de Zeki Velidi Togan’a uygulanan “Bakşı” tedavi seansından öğreniyoruz. Sıtmaya yakalanan Zeki Velidi Togan, kinin kullanmasına rağmen iyileşemeyince Buhara’nın Akcar köyünde bulunan bakşıya, yani şamana kendisini “baktırmaya” gider. Özbek çadırı içinde bir gün boyunca hazırlık yapan şaman, ikinci gün onu kabul eder. Karlıklardan olan şaman ve arkadaşları “Şamani” şarkılar söyleyip daire şeklinde dönmeye başlarlar. Bu merasim uzun sürünce şaman Togan’a “İnanmadığın için ruhlar gelmiyor” der. Togan da ona inandığını, merasimin devam etmesini dilediğini söyler. Merasime devam edilir. Dönenlerden biri transa geçip ağzından beyaz köpükler çıkarınca onu kenara çekip yatırır. Daha sonra bir diğeri sonra da şaman transa geçer. O sırada ateşe koyulan küreği eline alan şaman ağzına aldığı suyu küreğe püskürtür. Kürekte sızrayan sular Togan’ın yüzüne gelir. Yüzü yanan Togan, bu sayede ateşin gerçek olduğunu anlamıştır. Şaman daha sonra küreği dişleriyle ağzına alır ve birkaç defa daha döner. Bu sırada şamana devamlı sorular sorulmakta, o da cevap vermektedir. Şaman, Zeki Velidi’ye artık ilaç kullanmamasını ve bu hastalıktan kurtulacağını söyler. Togan hatıralarında ilk defa gerçek bir şaman ve şaman seansı ile karşılaştığını itiraf etmektedir. Küçüklüğünde böyle bir hastalığını memleketinde “Bağuçı” adındaki bakşının tedavi ettiğini, ama onun bu bakşı/şaman gibi merasim yapıp kerametler göstermediğini ifade etmektedir.

Gelenekselleşmiş hayvan tedavi yöntemlerinden biriyle ilgili olarak da ilginç bir uygulamaya tanık oluyoruz. O zamanlar, binek hayvanların sırtın-

da eyerin yüzdüğü yere un gibi öğütölmüş köpek pisliğı konulursa yaranın iyileşeceğine inanılmaktaymış. Zeki Velidi Togan da bunu uygulamış ve işe yaradığına şahit olmuştur. Başkurtların “inci”, “unçu” dedikleri; mal-mölkün aile efradı arasında kadın erkek eşitliğı gözetilerek taksim edilmesi âdetini “Halk Hukuku” başliğı altında değerlendirebilecek uygulama ve adetlerden biri olarak kabul edebiliriz. Hatta o sıralar hayvanlar da bu anlayışa göre damgalanmakta, kadın erkek arasında aile mirası eşit olarak paylaşılmaktadır. “Geleneksel Giyim-Kuşam ve Süslenme” konusuyla ilgili olarak belirtilebileğimiz ayrıntılardan biri ise 1900’lü yıllarda Güney Başkurdistan’da hâlâ Hive-Harezmi tesirinin devam ediyor oluşudur. Düğünlerde Hive Şapanı hediye edilmesi yanında, erkeklerin saç-sakal traş stilleriyle kürklerin şekil ve desenlerinin de Hive- Harezmi tarzında oluşu dikkat çeken ayrıntılardandır.

Zeki Velidi Togan’ın eserlerini okudukça “Halk Ekonomisi, Pazar ve Pazarlama” konusuyla ilgili bilgilere de sahip oluyoruz. Pek çok Başkurt köyünün “geleneksel geçim kaynağı”nın hayvancılık olduğunu söyleyen Togan, bunun yanında aile bazında yıllık olarak iki elbise eteğinin sığacağı kadar darı tohumuyla tarımın da yapıldığını bildirmektedir. Buna ek olarak kerestecilik, arıcılık yapan aileler yanında “salabaş” olarak adlandırılan ıhlamur elyafını satarak geçimlerini sağlayanlara ailelere de rastlanmaktadır. Kendisinin de dâhil olduğu bir kısım Başkurt Türkünün ise tüfeğini, doğanını alıp ilk karla birlikte çil tavuğı, sölün (kırkavul) ve tavşan avına çıktığını görmekteyiz. Başkurtların hayvan pisliğı içinde yetiştirilmesinden dolayı patates ve sebze yetiştiriciliğine ilk başlarda sıcak bakmadıklarını, ama özellikle Zeki Velidi’nin babasının hayata intibakta değişmeyen sabit şeri kaideler yerine örf ve adetleri gözetmesi ve bilgi ve değişime yüzünün dönük oluşu sayesinde sebze ve meyve yetiştirmeye başladıklarını, hatta akrabalarını da buna teşvik ettiklerini öğreniyoruz. Bu konuyla ilgili olarak Türkistan’ın daha önceki dönemleri hakkında da fikir sahibi oluyoruz. Örnek olarak, 16. yüzyılda Harezmi’nin başkenti Ürgenç’te ticaret değiş tokuş ile ve yalnızca Cuma günleri yapıldığını, Buhara’nın doğusunda Kendek köyüne mensup olanlarca dokunan Kendek kumaşı ile Buhara’nın kuzeyinde dokunan ve Hive, Kazak ve Başkurtlar arasında makbul olan Zendene kumaşının Maveräünnehir bölgesinden Rusya’ya gönderilen mallar arasında olduğunu görüyoruz. 18. yüzyılda İngilizlerin, Maveräünnehirli tüccarları Buharî şeklinde adlandırmayıp “Çağatay tüccarları” olarak adlandırırken Özbek, Mangıt, Nogay ve Kazanlı tüccarları “Tatar tüccarları” olarak adlandırmaları ile bu yüzyılın en büyük kazanç kaynaklarının Türkler tarafından yürütölen esir ticareti ile komşu il ve memleketleri yağmalama olduğu bilgisi bu dönemle ilgili olarak bizlere aktarmış olduğu ayrıntılardandır.

Halk biliminin “Türk Halk İnançları ve Ritüelleri” alt başlığında değerlendirilebilecek olan bilgileri “eski dinlerden aktarılanlarla resmi dinin inançlarının türlü nedenlerle geniş halk yığınları arasında aldığı yeni yorum ve inanış şekilleri” olarak tanımlayan Çobanoğlu, bu yorum ve inanış şekillerinin resmi veya kitabî din öğretisini temsil edenler tarafından “hurafe” veya “batıl inanç” olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Bu başlık altında Zeki Velidi’den nakledilebileceklerimizden birisi geçen asrın sonralarına kadar Başkurt, Karakalpak ve Hive-Özbek okullarında öğrencilerin “kadı” denilen bir reisi, eski han kabul etme törenindeki gibi bir ak örtü üzerine oturarak sevinç gösterileriyle yukarı kaldırıp “seçme” ritüelidir. Kış boyunca dört ay evlerinden uzaktaki medreselerde yatılı eğitim alan öğrencilerin izinli sayıldıkları perşembe akşamları bal içkisi içip uyuyuncaya kadar çeşitli halk hikâyeleri anlatıp dinlediklerine de şahit oluyoruz.

Türk fütuhatının başarılı oluşunu, Türklerin her vakit gayet sade ve en küçük teşekkülden Asya ve Doğu Avrupa ölçüsünde geniş teşekküllere de uyulanabilen elastiki teşkilat sistemlerine ve “töre” denilen örfi kanunlara dayandırılmasına bağlayan Togan, bu konularda da, yani “Bayramlar, Kutlama Törenleri, Geleneksel Oyunlar, Töre ve Gelenekler”le ilgili olarak da bizleri aydınlatmaktadır. Genç kız ile genç erkekleri birbiriyle tanıştırma, evlenmelerine önayak olma maksadıyla düzenlenen “kamçı kapmaca ve kız kovma” oyununda kızı geçemeyen erkekler, kız tarafından kamçılanarak cezalandırılmaktadır. Erkeklerle yakalan kızlar ise, ihtiyaçların dediğine bakılırsa, erkekler tarafından “öpülerek” cezalandırılıyorken artık böyle bir uygulamayla karşılaşmamaktadır. Tatar köylerinde nisanın ilk yarısında tertiplenen Saban Toyu ile Başkurt köylerinde mayıs ayı sonlarında tertiplenen Yıyın adlı çiftçilik bayramları, bahsedilmesi gereken diğer eğlencelerdendir. At yarışları ile güreşlerin tertip edildiği bu bayramlar ve eğlencelerin bu yörelerde hâlâ coşkuyla kutlandığını biliyoruz.

Zeki Velidi’nin yetiştigi toplumun sosyal yapısı ve dinî inançlarıyla ilgili verdiği bilgiler, Başkurtlarla birlikte Türkistan’daki inanç sistemi hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacak niteliktedir. Örneğin, toplum tarafından oldukça fazla tüketilen “acı bal” adlı bal içkisini bazı Başkurt imamları da kullanmaktadırlar. Buna rağmen Zeki Velidi’nin babası da dâhil olmak üzere pek çok dinî eğitim almış kişi, içki içen imamların arkasında rahatlıkla namaza durabilmektedirler. Başka bir örnek verecek olursak, Nakşi olmalarına rağmen babası ve annesinin, Farsça “zerre”, yani bıçkı, Türkçe “Çapkın” olarak adlandırılan Yesevî zikirlerini dinleyip seyretmekten hoşlandıklarını da görüyoruz. Bu davranışları, kendilerine göre sağlam bir dinî eğitim almış olmalarına rağmen cahil ve taassup sahibi olmadıklarını açıkça göstermektedir. Ailenin Arapça ve Farsça bilen mollalarla kaynaştığını, tasavvufta Buhara Nakşibendî

tarikâtına bağı olmalarına rağmen Buhara'ya rakip olan Kazan kültür muhitinden de haberdar olduklarını, cahil ve mutaassıp mollalardan hoşlanmadıklarını belirten Togan'ın, Yesevi tarikâtına mensup Mollagul Divana adlı bir molladan Ahmet Yesevi'nin pek çok sofıyane şiirini öğrenen annesi vasıtasıyla şiirler öğrendiğini görüyoruz. Bu şiirler daha sonraları onun işine çok yarayacaktır. Herhangi bir olay veya durumla ilgili görüşünü içinde bulunan duruma uygun bir şiir veya dörtlükle açıklamayı tercih etmesi Togan'ın kısa sürede dikkatleri üzerinde toplamasına sebep olacaktır.

Oğuzların Hristiyan olduğuna dair yorumların bulunduğu Bartold'un "Orta Asya'da Hristiyanlık" başlıklı makalesi ile Zekeriya Kazvini'nin "Asar-ül Bilad" adlı eserlerini tenkit maksadıyla "Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Dair" başlıklı bir makale yayımlayan Zeki Velidi Togan, İbn-i Fadlan/Fazlan seyahatnamesinde İbn-i Fadlan'ın Oğuzlar hakkında verdiği bilgilere dayanarak Oğuzların halis "Şamanî" olduklarını ve içlerinde Hristiyanlıktan nam ve nişan bile olmadığını kesin bir dil ile belirtmektedir. Atsız Mecmua'da "Temür Bek'in İslamiyet'e Bakışı" başlığıyla yayımlanan bir başka yazıda da Togan, Timur'un İslamiyet'e inanmakla birlikte, molla ve şeyhleri sıkı takip altında tutarak askerler üzerinde hâkimiyet kurmalarını engellemeye çalıştığını ifade eder. Timur'a göre, mollaların askerler üzerinde hâkimiyet kurmalarına izin vermek demek, askerleri "kaderci zihniyete" teslim etmek anlamına gelmekteydi. Timur'un "kendi rütbe ve makamına göre" türbe yaptırması ise, en azından Timur'da, bu dünyadaki düzenin aynısının ahrette de devam edeceğine dair Şamanî inanışın hâlâ devam ettiğini açıkça göstermektedir (Togan 1932: 5-9). İbn-i Fadlan'ın Türklerde, Heredot'un İskitlerdeki cinsellikle ilgili olarak belirttikleri bilgileri karşılaştırdıktan sonra Oğuzların cinsellikle ilgili kabullerinin diğer Müslüman halklar ile Araplardan farklı olduğuna kanaat getiren Zeki Velidi Togan, Viyana'da doktora eğitimi sırasında alt komşusu olan Freud'la bu konularda tartışmaya girmiştir. O ailesini örnek göstererek Freud'un düşüncelerinin Türkler için (Kazaklar ve Başkurtlar) geçerli olmadığını, ailesinde cinselliğin gayet doğal ve normal kabul edildiğini, Kuran'daki cinsellikle ilgili bilgilerin ailesi tarafından çocukluktan itibaren kendilerine verilmeye başladığını bildirmektedir.

Türkiye'de epik destan çalışmalarını ilk başlatanlardan biri olması dolayısıyla "Halk edebiyatı alanında" ayrı bir konuma sahip olan Zeki Velidi'nin önemli eserlerinden biri Resîdeddin'in Farsça "Cami üt Tevârih" adlı eserindeki Oğuz Kağan destanı ilgili bölümün çevirisidir. 1959 yılında Faruk Sümer, 1972 yılında da Zeki Velidi Togan tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek yayınlanan bu çalışma ile ilgili pek çok yayın yapıldığından bu konu üzerinde durmayacağız.

Diğer Türk boylarında olduğu gibi tarihi süreç içerisinde Anadolu sahasında da farklı türdeki pek çok anlatmanın “destan” olarak kabul edildiğini görüyoruz. Çobanoğlu’nun ifadesiyle Anadolu’da “Oğuz Kağan” destanı gibi millî destanlar, “Âşık Garip” gibi halk hikâyeleri, “Destan-ı Kırk Haramî” gibi manzum masallar, “Destan-ı İmam Ali” gibi biyografik dinî romanlar, “Dâstân-ı Yusuf Aleyhisselâm” gibi dinî hikâyeler, “Risaletün Nushiye” gibi fikri ve tasavvufi eserler, “Kâbusnâme” gibi mensur edebî eserler, “Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman” gibi manzum ve “Tacü’t- Tevârih” gibi mensur tarihler, “Düsturname” gibi vakayinamelerle birlikte toplumu etkileyen büyük facialı olaylar ve uygun bulunan konularda âşıklarca meydana getirilen uzun hacimli şiirler, yani “âşık destanları” da destan olarak anlaşılmıştır. Bununla birlikte destan kelimesinin “epik destan” veya “epope” anlamında, yani sözlü kültür ortamında oluşmuş ve ana teması kahramanlık olan öyküler anlamında kullanılmaya başlanması ise Ziya Gökalp, Rıza Nur ve Zeki Velidi Togan’ın çalışmalarıyla başlamaktadır (Çobanoğlu 2009: 1107, 2011: 14; Atsız 1966).

Zeki Velidi’nin destanın oluşumu hakkındaki görüşleri Mehmed Fuad Köprülü’nün görüşlerine benzemektedir. Nitekim Pertev Naili Boratav’a göre Mehmet Fuad Köprülü’nün “Türk Edebiyatı Tarihi” adlı eserinde yayımladığı “Türk Destanları ve Tasnifi” ile ilgili bilgiler Zeki Velidi ile birlikte ikisinin çıkarımlarıdır ve bunlar o zaman için bu konuda düstur haline gelmiştir.⁵ (Boratav 1984: 17. Köprülü 2004).

Zeki Velidi, Atsız Mecmua’nın 1, 2, 3 ve 5. sayılarında yayımlanan makalelerinde destanların oluşumu ve tasnifi ile ilgili konularda görüşlerini sıralamıştır. Ona göre, mükemmel şekle ulaşmış olan Kalevala, Şehname, İlyada vb. destanlar, son şekillerine bazı gelişim aşamalarından sonra ulaşmışlardır. Gelişim aşamaları, hem destanı yaratan halk, hem de destanın kendisi için geçerlidir. Destan oluşturmaya yeteneği olan millet veya henüz millet haline gelememiş boyların, zihinlerini uzun süre meşgul edecek bir olayı başlarından geçirmeleri gerekir. Bu olay, daha sonraları halk şairleri tarafından epizotlar halinde terennüm edilir. Milletten medenî seviyesi yükselip bütün milleti etkileyecek büyük ve tesirli bir başka ana olay gerçekleşince, sözünü ettiğimiz epizotlar (parça anlatma) yine halk şairleri tarafından bu ana olay etrafında kurgulanarak tekrar anlatılır. Bazı milletlerin destan parçalarını bir araya getirip millî destanlarını oluşturabildiklerini, bazılarının ise bunu başaramadıklarını ifade eden Zeki Velidi’nin destanın oluşumu ve tasnifi ile ilgili düşünceleri Nihal Atsız tarafından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre, Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar Türkler arasında var olan Çağatay hayranlığı,

5 Mehmet Fuad Köprülü ve Zeki Velidi Togan’ın destanın oluşumu ve destanların tasnifi ile ilgili görüşleri ile “destan devri”, destanın oluşması için gerekli olan “çekirdek vaka” gibi kavramlar bazı akademisyenler tarafından zaman zaman onların adları anılmadan kullanılmış ve hatta günümüzde yine bazı akademisyenler tarafından maalesef onlara mal edilir olmuştur.

Mısır ve Suriyeli yazarlar tarafından yapılan propaganda ile yok edilmiş, Çağatay hayranlığı yerini Cengiz ve Timur düşmanlığına bırakmıştır. Bunların üstüne bir de Safevilerin Şii propagandası ile İranlılık gayretinin eklenmesi, millî tarih bilincinin baltalanmasına sebep olmuştur.⁶ Bilindiği üzere Fatih döneminde gerçekleşen bu durum, Maturidilik ve Eşarilik ekolleri arasındaki çekişmedir ve bu çekişmede Fatih'in tercihiyle Maturidilik, Eşarilik lehine gerilemiştir. Bu tercihin toplumun sosyo-kültürel yapısını değiştirmeye başlamasıyla yöneticilerin yanında yönetilenler de yönlerini Türkistan'dan Arap yarımadasına çevirmişlerdir. Türk millî bilinci ile Türk sözlü geleneğinin gelişim seyri de maalesef bu değişimden olumsuz etkilenmiştir.

Radlov'un, Almanca hazırladığı "Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Örnekleri" ile "Kutadgu Bilig" adlı eserlerini okuyup karşılaştırma yoluyla yabancı dil öğrenilebileceği tavsiyesine uyarak bu kitapları okuyan Zeki Velidi, bu sayede hem Almanca'yı öğrenmeyi başarmış, hem de Türk boylarının destanları hakkında bilgiye sahip olmuştur. Radlov'un "Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Örnekleri" ile Prof. Potzneyev'in "Moğol Kabileleri Halk Edebiyatı Numuneleri" kitaplarını tetkiki neticesinde kendi ifadesiyle "Türk Kavimlerinde Dört Mısralı Halk Şarkıları" adlı ilk bilimsel makalesini yazmış ve Şura dergisinde yayımlamıştır. Şura dergisinde "Cırlarımız Hakkında" (Togan 1911: 317-320) adıyla geçen sözünü ettiği makalesinde o, önce Abdullah Tukay'ın "Halk Edebiyatı" adlı kitabındaki cır/yırlarla ilgili olarak söylediği "cırların (maniler) ilk iki mısrası ile son iki mısrası arasında anlam birliği yoktur" şeklindeki görüşüne karşı çıktığını, ama bu yazısının henüz yayınlanmadığını, Şura'nın sekizinci sayısında Abdülreşit Efendi'nin cırlarla ilgili bir yazısının çıktığını, yazıda halk edebiyatı hakkında bir giriş yaptıktan sonra bu tür cırların (manilerin) "mısraları arasında anlam ilişkisinin bulunması gerektiği" ifadesinin yer aldığını bildirir. Daha sonra Tatar Türkçesinin Türk dilinin bir şubesi olduğunu, Türkçenin sorunlarına dair bazı görüşlerin Tatar Türkçesini de ilgilendirdiğini belirtmiştir. Makalenin ilerleyen bölümlerinde "İki yad mısralardan oluşan cırlar" la ilgili birkaç söz söylemek istediğini belirtip bazı cırların (maniler) birbirinden farklı mısralardan oluştuğunu, bununla ilgili olarak Abdullah Tukay'ın "mısralar arasında münasebet yoktur" düşüncesinin hatalı olmasına rağmen önem arz ettiğini belirtip "mısralar arasında münasebet bulunması gerektiğini" söyler. Yeri gelmişken Abdullah Tukay, bahsi geçen makalede, "...çoğu zaman halk cırlarında önceki iki dizenin önemi yoktur, bununla birlikte dört mısranın da bir bütünlük arz ettiği cırlarımız da (mani) vardır" (Devlet 1993: 99, Özkan 1994) demek ve buna örnek-

6 Nihal Atsız'ın "Türk Destanı Üzerinde İncelemeler" üst başlıklı seri makalelerinde Türk Destanı I, Türk Destanı Üzerinde Çalışanlar II, Türk Destanını Sınıflandırmak Projesi III, Türk Destanını Nazma Çekme Teşebbüsü IV-V altı başlıklı makaleleri "destan" konusu için önemli kaynaklardır. Zeki Velidi'nin destanın oluşumu ve destanları tasnif çalışmaları hakkındaki yazılarını da burada tanıtmış ve değerlendirmiştir.

ler de vermektedir. Zeki Velidi Togan, söylediklerini desteklemek maksadıyla Radlov ile Potzneyev'in yukarıda anılan eserlerinden pek çok şiiri örnek olarak makalesinin sonuna eklemiştir.

Çok erken yaşlardan itibaren destan derlemeye ve öğrenmeye çalışan Zeki Velidi'nin bu anlamlı uğraşı bilindiği gibi ömür boyu sürmüştür. İran şairi Attar'ın şiirleri ile Sufi Allahyar'ın mistik fikirlerini benimseyip pek çok şiir ezberleyen, nazma sevdalı bir anne ile herhangi bir olayla ilgili olarak ezberindeki binlerce şiirden birini söyleyebilecek yetenekte olan Mollagul adlı hocası, ister istemez onu da etkilemiş, küçüklüğünden itibaren hem klasik şiire hem de destan, efsane, masal gibi sözlü gelenek ürünlerine ilgi duymaya başlamıştı. Mollagul'un, Attar ile Mevlana'dan bağlama uygun olarak anında şiir söyleyivermesi, kültürel zenginliğin aktarılıp yaşatılmasında sözlü geleneğin işlevi yanında sözlü geleneğin hâlâ canlı bir şekilde yaşadığını da göstermektedir. Bunun yanında Mollagul'un dinî neşideleri küçükler ve büyüklerin önünde "Kuray" adlı ney eşliğinde söyleyerek canlandırmasıyla da karşılaşırız. Bu ortamda yetişip büyüyen Zeki Velidi, daha önceden de belirttiğimiz gibi hafızasındaki pek çok şiirden birini bağlama göre anında söylemeye başlamış, hatta kendisi şiir de yazmıştır. Çok sevdiği atının ölümü üzerine duygularını bir şiirle ifade etmiş ve mezar taşına bu şiiri yazdırmıştır. Bunun yanında, uzun zamandır emir eri gibi görev yapan Haris Sisenbay'ın sıtmadan ölmesi üzerine mezar taşına "Bozyiğit" destanından dizeler yazdıracak kadar destanlara da aşina olduğunu görüyoruz.

Sözlü kültür mirasımızı tespit etme ve derleme çalışmalarından bir kaçını örneklemek çalışmalarının niteliği hakkında fikir sahibi olmamızı kolaylaştıracaktır. On dört yaşındayken (1904) komşu olarak yaşadıkları, ama daha sonraları Ural'a göç eden Küsi ve Nogay köylerindeki akrabalarını ziyaret edince, Muradım (Edige'nin Oğlu Nuradın) adlı destanı derlemiş, destanın bu yeni anlatmasını köyündeki anlatmayla karşılaştırarak anılan destanı yeniden düzenlemiştir.

Eftalitlerin bakiyesi olarak kabul ettiği Duşanbe yakınlarındaki Türk Lagay ve Karlık aşiretlerinin etnografisi o zamana kadar hiç kimse tarafından incelenmediğinden 1914 yılında o bölgeye birkaç kez giderek dil ve folklor malzemesi toplayan Zeki Velidi, o bölgedeki yaylalara da çıkarak oradan da sözlü kültür ürünlerini derlemiştir. Buradaki derlemelerinden biri sudan çıkan aygırlarla; "Khuttal Bek", bir başka eserinde "Birdhavn-i Tukhari" ve "Birdhavn-i Turki-tekili Birzev" ilgili efsanelerdir. Köroğlu ve diğer bazı Türk destanlarında Köroğlu'nun atının sudan çıktığı veya sudan çıkan aygırın aştığı kırsağın tayı olduğu bilinmektedir. Bu atlarla ilgili bilgilere Çin'in "Han sülalesi devriyle 7-8. yüzyıllarda Arap kaynaklarında da rastlanıldığını belirten Zeki Velidi, bu atın bizim destanlarda "bedev at" şeklinde geçtiğini, Türkiye

Türkçesinde ise yanlış olarak “Bedevi at” şeklinde kullanıldığını belirtmektedir. Pertev Naili Boratav, Köroğlu destanında yer alan “Bidev at” tabiriyle “Manas”, “Bozoğlan”, “Dede Korkut”, “Battal Gazi” destanlarında da karşılaştığını, Ziya Gökalp’tan sonra Zeki Velidi Togan’ın da Köroğlu destanının menşei ile ilgili çalışmalar yaptığını, Mehmet Fuad Köprülü’nün destanların oluşumu ve tasnifi konusunda olduğu gibi Köroğlu’nun menşei konusunda da Togan’ın görüşlerini benimseyip “Türk Edebiyatı Tarihi” adlı eserinde yayımladığını ifade eder. Zeki Velidi Togan’a göre, Köroğlu destanı, Türkler Müslüman olmadan önce Maverâünnehir ile Hazar Denizi civarında hüküm süren Oğuzların İran’la mücadelesinden kaynaklanmış, daha sonra Oğuzların Horasan üzerinden İran, Azerbaycan ve Anadolu’ya gelişleriyle bu coğrafyalara taşınmıştır. Daha sonraki zamanlarda da Türkmenlerden Özbeklere, onlardan da Kazaklara taşınmıştır. Zeki Velidi Togan’ın Köroğlu destanının ortaya çıkışıyla ilgili olarak ileri sürdüğü görüşlere Pertev Naili Boratav’ın da katıldığı anlaşılmaktadır (Boratav 1984: 66, 137).

Mahmud Vasi’ nin, Ali Şir Nevai ve çevresini en küçük teferruatına kadar anlatan eseri, hem sosyal ve kültürel tarih hem de halk bilimi için bulunmaz bir kaynak eserdir. Bu eseri o Karşı’da (Kaşkaderya) ele geçirmiş ve incelemiştir. Bu bölgede yaptığı araştırmalarda Buhara ve Horasan’ın 17. yüzyıldan sonraki hayatı ile ilgili olarak hazırlanan daha pek çok eser tespit eden Togan’ın en büyük tespitlerinden biri Özbek şair İmami tarafından telif olunan “Hanname” veya “Hanlar tarihi” adlı eski Türk destanlarını ihtiva eden eserdir. Zeki Velidi Togan, bu eserin 1948 yılında İstanbul’da bulunan Farsça yazması hakkında da bir bildiri hazırlayıp 1954 yılında Cambridge Doğu bilimciler Kongresinde sunmuştur.

Çimbay’daki Karakalpaklar arasında yaşayan ve pek çok destan bildiği söylenen Nureddin adlı bir destancıyı arayıp bulan Togan, ondan Edige, Toktamış ve Temir Han ile ilgili destanları derler. Bunun yanında ayrıca Karakalpak ve Kazak destanlarını çok iyi bilen ihtiyarlardan da destan derlemeyi ihmal etmez. Büyük amcası Veli Molla ile Ungurlardan Gussam Ağa’nın Altın Orda devrine ait Edige, Cirence, İsaoglu Emet gibi destanları bildiğini söyleyen Zeki Velidi Togan’ın tespit ettiği bu anlatımlar “Kırk Batır”, “Kırımın Kırk Batırı” veya “Nogaylı Jırları” diye bilinen anlatımların parçalarıdır.⁷

⁷ Kırım’ın Kırk Batırı adlı destanın Kazak anlatımları tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktardığımız metinde, destanın adına uygun şekilde kırka yakın kahramanın kahramanlıkları üç daire halinde birbirleriyle bağlantılı olarak anlatılmaktadır. “Kırk Batır”, “Kırımın Kırk Batırı” veya “Nogaylı Jırları” diye bilinen bu anlatımlar “**Alataylı Añşıbay Batır ve Onun Nesli**; Añşıbay Batır, Papariya, Kuttikiya, Edige, Nuradin, Musahan, Orak-Mamay, Karasay-Kazi”, **Karadön Batır ve Onun Nesli**; Karadön, Jubanış, Süyiniş, Er Begis, Tegis ile Kögis, Tama, Tana, Nerik, Şora” adlı iki daireden ve “Er Kosay”, “Manaslılı Tuyakbay”, “Telagış”, “Aysanlı Ulı Ahmet”, “Karga Boylı Kazıtvagan”, “Asankaygı”, “Abat”, “Togan”, “Alav”, “Emet”, “Törehan”, “Akjanasulı Er Keñes”, “Kıdırbayulı Koblandı” gibi kahramanlık jırlarından oluşmaktadır (Türkmen, Arıkan 2007)

Bürçen Başkurtlarıyla ilgili yazılarının Başkurt Millî harekâtını olumlu yönde etkilediğini, 1917 yılından sonra bu millî harekâta canı gönülden katılan Habibullah Abid ve Sabircan Kurmuş vb. Başkurt aydınlarının yazılarından aldıkları ilhamla makaleler yazdıklarını belirten Zeki Velidi Togan, Edige ve oğlu Nureddin gibi millî destanların hâlâ anlatıldığı Bürçen Başkurtlarının, Türk kültürünü en iyi şekilde koruyan boylardan biri olduğunu söylemektedir. Bürçen Başkurt'u olan Ali Ahmet adlı bir ozan-şairden manilerle kuray ile çaldığı melodileri kaydeden Togan'ın Toktamış'ın kızı olarak kabul edilen ve sevdiğine kavuşamayınca canına kıyan Neneke Can'ın hikâyesi gibi bazı derlemelerinin çok zor şartlar altında gerçekleştiğini görmekteyiz. Altınorda prensesi Neneke Can'ın⁸ hikâyesini anlatan bir mermer kitabenin Buzan/İdil deltasındaki Çıfıt Kala'de Yevgeniy Markov tarafından tespit edildiğini öğrenen Zeki Velidi, 29 Haziran 1920'de Lenin'e açıkça isyan bayrağı çekip teşkilatlanmak maksadıyla Türkistan içlerine doğru çekilirken o mermer kitabenin peşine düşmüş ve zor şartlar altında o kitabeyi bulmayı başarmıştır.

Türk Yurdu dergisinde yayımlanan “Türk Efsanelerinde Millî Alametler” adlı makalesinde, Türkiye Cumhuriyeti arması ve muhtevasının, Türk millî ananelerinden çıkarılmasının gerekliliği üzerinde duran Zeki Velidi, Aslan-Güneş, karakuş, iki eliyle hilal tutmuş bir adam, tarak, üç halka, fıstık ağacı gibi sembollerin her çağ ve devirde millî ve genel sembol olamadıklarını ifade ettikten sonra Türkiye Cumhuriyeti armasında hilalin yanında demir ve demircilik sanatına ilişkin bir simge veya işaret bulunmasının uygun olacağını belirtmektedir. Bu yazısında ayrıca Abdullah Bin Aybek Ed Devadari'nin “Ulu Han Bitiği” olarak adlandırılan eserinden iki yaradılış hikâyesini de özetlemektedir.⁹

İbnü'l Fakih'in Meşhed nüshası, De Goeje'nin 1885 yılında yayımladığı kısaltılmış nüshada bulunmayan bölümlerinden, özellikle Türklerle ilgili bilgileri ihtiva etmesi açısından önemlidir. “İbn ül Fakih'in Yeni Nüshası” adlı bu makalesinde Zeki Velidi Togan, peygamberin Türkler hakkındaki hadisleri, İslam emir ve halifelerinin Türklerle münasebetleri, Maverâünnehir, Kuzey Türkistan, Yedisu (Balkaş gölü, Almatı, Çin-Kırgızistan sınırı), Issık Göl ve Yedi Taş taraflarının seyahat yolları ile oralarda yaşayan ahalisi, Türklerin hayatı, inançları, adetleri ile Türk kabileleri hakkında genel bilgileri vb. sıralar.

8 1926 yılında İstanbul'da Arkeoloji Müzesi Yazma Eserler müzesinde Altınorda'nın saray şehrinde yazılan bir mecmuada Neneke Can ile ilgili söylenen metnin notalarını bulan Zeki Velidi, bunu Türk kültürünün Osmanlı sarayında kuvvetli oluşunun kanıtı olarak kabul etmektedir.

9 Türklerin ilk atası Ulu Ay Ata, “Karadağ” veya “Karadağcı” dağlarında bir mağaraya toplanan bir yığın toprağa güneşin, 22 Haziran -21 Mart tarihleri arasında 9 ay ısıyla terbiye ederek ruh vermesiyle yaratılmış olur. Kırk sene sonra yine aynı mağarada toplanan toprağa yine güneş tarafından 21 Mart-22 Aralık arasında ruh verilir ve Türklerin ilk anası Ayva veya Ulu Ay Ana yaratılmış olur. 120 yıl yaşarlar ve öldüklerinde çocukları babalarına altın taht yaptırırlar. Bu tahtan dolayı bu sülaleye “Altınhan” denilmektedir. Senede üç gün bu mağarada kurban kesilip ibadet edilmektedir. Türklerin diğer bir boyu olan Tatarların büyük babası ise aslan tarafından terbiye edilmiştir. Bu atanın düşmandan kaçan ve kendilerine Tatar diyen topluluktan bir kızla evlenmesinden bir kız bir erkek doğar. Bunlardan Tatar boyu meydana gelmiştir.

Belleten dergisinde yayımlanan “İbn al-Fakih’in Türklere Ait Haberleri” adlı makalesinde de sıraladığı bu hususların her biri üzerinde ayrıntılı olarak durur. Türk boylarının karakteristik özelliklerinin; Karlıklar aristokrat, Kimaklar hakim zümre ve Türkler nazarında aziz, Ezgiş Türkleri kaba sakallı vb. belirtildiği bilgisini verdikten sonra 8. yüzyıla ait olarak nakledilen Emevi halifesi Hişam Bin Abdülmelik’in (724-743) kendi çağdaşı olan bir Türk hakanına elçi göndermesi ile ilgili bir olayı anlatmaktadır. Zeki Velidi’ye göre bu Türk hakanı muhtemelen Batı Göktürk hakanı Solu Kagan’dır. Hakanı İslamiyet’e davet eden elçi “Eti çok, ekmeği az bir evde”¹⁰ ağırlanır. Kendisini Müslüman olmaya davet eden elçiye hakan “Müslüman olup akın yapmayı bırakırsak ordumu, halkımı nasıl doyuracağım” diye cevap verir. Sekizinci yüzyıla ait diğer bir bilgi de “Tokuz Oğuz” ve “Kimak” hakanlarını ziyaret eden Temim bin Bahr al Mutavvi’nin gördükleri ile ilgilidir. Burada Mani dinine inanan halkın Issık Gölünü yılda bir kere dönerek takdis ettikleri bilgisiyle birlikte köy ve kasabalarının gelişmişliği yanında pazarları, haraları, koruları, ordu atları hakkında bilgiler de yer almaktadır.

Kültürel zenginliğimizin tespit edilip derlenmesi ve kayıt altına alınması için olağanüstü çaba gösteren Zeki Velidi’yi motive eden güç, bize göre, çocukluğundan beri kahramanlarının hikâyelerini dinlediği millette ve Türklüğe karşı beslediği sonsuz sevgiden kaynaklanmaktadır. Zeki Velidi Togan’ın da tıpkı Mehmet Fuad Köprülü, Ziya Gökalp ve Selim Sırrı Tarcan vb. pek çok bilim adamı gibi folklor araştırmalarını yapılması gereken “millî bir vazife” olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Selim Sırrı Tarcan’ın folklor araştırmalarıyla ilgili görüşlerini, Mehmet Fuad Köprülü’den daha kuvvetli bir biçimde,

“Ey vaktiyle üç büyük kıta-i alame hükümrân olan Yüce Türk!

Ey Rumeli’nde, Asya’da Anadolu’da hamaseti dillere destan olan fedakar kahraman!

Ey Akdeniz’in, Bahr-i Ahmer’in köpüklü dalgaları arasında tahta tekne içinde din uğruna, memleket uğruna can veren Barbaros evladı!

Senin dağların, ovaların, suların, ormanların, denizlerin nice kahraman menkıbesi saklıyor. Hikâyelerin, masalların, türkülerin, raksların mertlik ve fedakârlıkla doludur. Dünyanın en meraklı folkloru Türk ilinde bulunur. Onu yazacak ellere bin buse-i tekrim.” şeklindeki ifadelerle ortaya koyduğu (Öztürkmen 1998, Çobanoğlu 2009:1006-1007) belirtilmektedir.

Zeki Velidi Togan, belki de Selim Sırrı Tarcan’ın dünyanın en meraklı folkloru olarak nitelediği Türk folklorunu yazacak olanlara vaat ettiği iltifata

10 Batı Kazakistan’da, İdil ve Yayık havzalarında 1557-1558 yıllarındaki kıtlıktan dolayı o zamana kadar etten başka gözleri başka bir şey görmeyen, ekmeğe hiç dönüp bakmayan Başkurt, Mangıt ve Nogayların ekmekten başka yiyecek bir şeyleri kalmamıştır. Evliya Çelebinin de bu kıtlıkla ilgili haberi daha sonraları “Nogaylar ekmek yerlerse, karınlarına yapışıp ölürlər” şeklinde anlattığını Togan “Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi” adlı eserinde bizlere bildirmektedir.

mazhar olmak istemiş, belki de pek çok kahramanının denizlerde, ormanlarda, sularda, dağlarda saklanan menkıbelerini dinlemek için Türk illerini defalarca arşınlamıştır.

O eserlerinde, Türk halkının geçmişi ve bugününe ait olan bilgileri tespit etmekle kalmamış, bunları değerlendirip tahlil etmiş, sosyo-kültürel hayatta karşılaşılan sorunların çözümüne yönelik çareler önermiş, yapılması gerekenleri anlatmaya çalışmıştır. Eserlerinin halk biliminin ilgi alanına giren pek çok konu ve bilgiyi barındırdığı düşünüldüğünde, Zeki Velidi Togan'ı anlatırken kullanılan meslek adı, unvan ve sıfatların yanına belki de en önüne artık “Türk halk bilimcisi” de eklenmelidir, diye düşünüyoruz.

Kaynaklar

- ARIKAN, Metin (2005), “Kahramanın Dönüşümü”, *Fikret Türkmen Armağanı*, Ed.: Gürer Gülsevin, Metin Arıkan, İzmir, Kanyılmaz Matbaası.
- ARIKAN, Metin (2007), “Türk Sözlü Geleneğinde Ayrıntılar-I Beş Silah”, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, *I. Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri*, C I, Ankara, Lazer Ofset Matbaa Tesisleri, s. 147-151.
- ARIKAN Metin-Fikret TÜRKMEN (2007), *Kırım'ın Kırk Batırı, Kazak Destanları 4*, Ankara, TDK Yayınları.
- ARIKAN Metin-Gaye YAVUZCAN (2012), “Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Geçişte Bir Ortaçağ Metni İbn Bibi'nin Selçuknamesi,” *Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı*, İzmir, Kanyılmaz Matbaası.
- Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, S 13, Erzurum 1985.
- ATSIZ, Nihal (1966), “Türk Destanı Üzerinde İncelemeler II, III”, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ankara, Ayyıldız Matbaası.
- BAYKARA, Tuncer (1989), *Zeki Velidi Togan, Türk Büyükleri Dizisi 10*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.
- BORATAV, Pertev Naili (1984), *Koroğlu Destanı*, İstanbul, Adam Yayınları.
- CEMİLOĞLU, Mustafa (2007), “Eğitim Bilimi Açısından Örtük Program ve Halk Anlatılarının Örtük Program Bağlamında Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri*, C II, Ed.: Fikret Türkmen, Gürer Gülsevin, Ankara, Lazer Ofset Matbaa.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2011), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Ankara, Akçağ Yay.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2009), “Atatürk Dönemi Türk Halk Bilimi Çalışmaları Tarihçesi Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, Halk Kültürü, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü Atatürk Dönemi 1920-1938*, Ed. Osman Horata vd., C 3, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2009), “Türk Halk Bilimi Çalışma Kadrosuna Göre Atatürk Döneminde Araştırma Eğilimleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü Atatürk Dönemi, 1920-1938*, Ed. Osman Horata vd., C 3, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2015), *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara, Akçağ Yayınları.

- ÇOBANOĞLU, Özkul (2000), “Bilim Felsefesi Bağlamında Halk Bilimi ve Bilimsel Bilginin Teolojik Serüveni”, *Folklor/Edebiyat*, Ankara.
- DEVLET, Nadir (1993), “Büyük şair Abdullah Tukay’ın (1886-1913) Tatar Halk Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 79-116.
- ELIADE, Mircae (2002), *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- ELIADE, Mircae (2000), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- ELIADE, Mircae (1994), *Ebedi Dönüş Mitosu*, İstanbul, İmge Kitabevi.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 21. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları,
- ESİN, Emel (1973), “Son Çağatay Devrinde Doğu Türkistan’dan Resimli Bir Han Silsilenamesi (Prof. Dr. Zeki Velidi Togan’ın İran’da Bulduğu Bir Yazma), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Zeki Velidi Togan’ın Hatırasına Armağan, Editör: M. Tayip Gökbilgin, C 5, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- EVLİAOĞLU Ş.-Ş. BAYKURT (1981), *Halk Bilimi*, Ankara, Ofset Yayınevi.
- GLASSIE, Henry (1987), “Folklore and History”, *Minnesota History*, Spring 1987.
- GÖRKEM, İsmail (1999), “Prof. Dr. Pertev Naili Boratav’ın 1927-1944 Dönemi ve Atsız Mecmua’daki Yazıları”, *Millî Folklor*, S 42, Ankara.
- GÖRKEM, İsmail (2006), “Türk Kimliğinin İnşası Bağlamında Ziya Gökalp’in Türk Folkloruna Bakışı”, Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından 10 Mayıs 2006 tarihinde Kayseri’de düzenlenen “Doğumunun 130. Yılında Ziya Gökalp” isimli panelde sunulan bildiri.)
- KAYA, Korhan (1999), *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitabevi, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad (2004), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ÖZKAN, Fatma (1994), *Abdulla Tukay’ın Şiirleri, İnceleme-Metin-Aktarma*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ÖZTÜRKMEN, Arzu (1998), *Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- TOGAN, İsenbike (2006), “Bir Tarihçi Olarak Babam Zeki Velidi Togan”, *Doğumunun 65. Yılında Tuncer Baykara’ya Armağan, Tarih Yazıları*, Der.: M. Akif Erdoğan, İstanbul, IQ Kültür Sanat.
- TOGAN, Zeki Velidi (1911), “Cırlarımız Hakkında”, *Şura Dergisi*, S 10, Orenburg.
- TOGAN, Zeki Velidi (1924), “İbn ül Fakih’in Yeni Nüshası”, *Türk Yurdu*, No. 4, Ankara 1924.
- TOGAN, Zeki Velidi (1925), “Türk Efsanelerinde Millî Alametler”, *Türk Yurdu*, No. 3, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi (1927), “Türklerde Hars Buhranı”, *Türk Yurdu* N0. 24, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi (1928), “Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Dair”, *Türkiyat Mecmuası II*, İstanbul.
- TOGAN Zeki Velidi (1928), “Türkistan Metbuatı”, *Türkistan Haberleri*, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul
- TOGAN, Zeki Velidi (1928), “Harezmi’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası II*, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1928), “Türkistan Haberleri, Türkistan Metbuatı”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul s. 597.
- TOGAN, Zeki Velidi (1931), *Türk Destanlarının Tasnifi, Atsız Mecmua*, N. 1-3, 5, İstanbul.

- TOGAN, Zeki Velidi (1932), “Temür Bek’in İslamiyet’e Bakışı” (Profesör Zeki Velidi Bey tarafından Darülfünun’da 18.01.1932 tarihinde verilen ders), S 13, *Atsız Mecmua*, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1939), “Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dair Notlar”, *Kopuz*, S 5, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1942), *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C 1, Arkadaş, İstanbul, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.
- TOGAN, Zeki Velidi (2012), *Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri)*, 298, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- TOGAN, Zeki Velidi (1970), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C 1, İstanbul.
- TOSH, John (2013), *Tarihin Peşinde Modern Tarih Çalışmalarında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, Çeviren: Özden Arıkan, Tarih Vakfı, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, s. V.
- YILDIRIM, Dursun (1998), “Türkiye’de Folklor Araştırmalarının Gelişme Evreleri”, *Türk Bitiği*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Zeki Velidi Togan’a Armağan (2010), Ankara, Türk Tarih Kurumu.

